

Szántó Tibor:

»A NAP OLYAN, MINT A SZERETET,
A SZERETET OLYAN, MINT A NAP«

KŐBÁNYAI JÁNOS INTERJÚJA

A nagyanyám a legnagyobb hatású személyiség volt az életemben, mind a mai napig. A nagyapámról nem tudok semmit mondani, mert meghalt, mielőtt megszülettem volna. Amit róla tudok, azt a nagyanyámtól halottam. Jóságos lélek volt, hagyta, hogy a nagyanyám elartsa az egész családot, ő pedig naphosszat a rohongi vendéglőben kártyázott, dominózott, sakkozott vagy iszogatótt. Nagyanyám eközben fölnevelt hét gyereket, két lányt és öt fiút. Volt egy kis gazdasága, egy-két állattal, tyúkokkal, csirkékkel, nyulakkal. Ezenkívül gyertyát öntött, padlóviaszot és mézeskalácsot gyártott. A mindenszentek és a karácsonyi ünnepek hozták össze az évi nagy keresetet. Búcsúkor mézeskalácsot árult. Otthon megcsinálta, és útra kelt a zarándokokkal, mint a középkorban. A katolikus templomok számára díszgyertyákat öntött, s aztán ő maga kiszínezte. A kreativitást minden bizonnyal tőle örököltem. Rohonc, ahonnan a család elindult, akkor még Magyarországhoz tartozott, Trianon után Ausztriához csatolták. Most Rechnitz a neve.

Nagyanyám már negyvenéves is elmúlt, amikor a legkisebb fiát szülte, aki koraszülött volt. Őt szerette a legjobban. Keservesen jött és keservesen maradt meg; ez volt az én Imre bátyám. Jóságos lélekként gondozott engem még akkor is, mikor már 14 éves voltam. Anyám volt a család cselédje. Ugyanis őt nem nagyon ajánlgatták, nem vitték társaságba, nem lelt férjet, ezért – az akkori szokás szerint – egy házasságközvetítő révén ismerkedett meg apámmal. Hát ilyen sehonnan sem jött lány és ismeretlen helyről jött férfi házassága eleve nem lehetett ideális.

Nagyanyám nagyon vallásos zsidó asszony volt, minden pénteken gyertyát gyújtott és imádkozott. A gyertya fölé borította, majd az arcához emelte a tenyerét. Minden zsidó ünnepet megünnepeelt, a férje egy ideig Rohonc hitközségének valamiféle tisztségviselője volt – őt egyébként Blumschein Adolfnak hívták.

Imre bátyámat az anyai ükapám után Manónak keresztelték. El lehet képzelni, hogy milyen lehetett az élete valakinek Budapest ötödik kerületében, aki az Eötvös reálban diák, s Blumschein Manó a neve.

Volt neki egy Lehel István nevű kitűnő irodalom- és

FOTÓ KŐBÁNYAI JÁNOS

Szántó

Köszöntjük a Múlt és Jövő legidősebb – de munkabírását és kreativitását tekintve legfiatalabb – szerkesztőjét; az idén nyolcvanadik esztendőjébe lépő Szántó Tibort. Nekünk, éveink szerint ifjabbaknak, a lapcsinálás munkájában az egyik legnagyobb élmény, hogy vele dolgozhatunk, és tőle tanulhatunk. Éljen, alkosson és tipografálja lapunkat százhusz évig.

A SZERKESZTŐSÉG

történelemtanára, annak panaszolta el, hogy őt a neve miatt folyton csúfolják. Ő azt mondta neki: menjél el a polgármesteri hivatalba, keresd meg a névmagyarosítást intéző osztályt, és kérdezd meg, mi a teendő. A nagybátyám el is ment, de nem álltak vele szóba. Gyerekekkel nem állnak szóba egy komoly hivatalban. „Hozd el a nagyanyádat.” A nagyanyám meg nem akart elmenni, mert ő nagyon szépnek tartotta a Blumschein nevet; virágfény. Ő nem disztinált, hogy Magyarországon vagy Ausztriában élünk; Osztrák–Magyar Monarchia volt akkortájt – még én is emlékszem, hogy voltak német nyelvű utcablák is Budapesten. Imre bátyám újból elment, és ismét kidobták. Erre ő bement a polgármesterhez, akit *Bárczy Istvánnak* hívtak, az ő ideje alatt lett Budapest világváros. Mondták neki, hogy a polgármester bácsi ilyen ügyekkel nem foglalkozik, de abban a pillanatban kijött valamiért a titkárához. A nagybátyám elkezdett sírni. „Na mi baj van, kisfiam, miért sírsz?” – kérdezte tőle Bárczy István, s erre ő azt mondta, hogy Rohoncra jött, és Borosra akarja magyarosítani a nevét. És akkor azt mondta neki Bárczy, hogy holnap gyere be édesanyáddal, és el fogjuk intézni. Akkor bementek a polgármesteri hivatalba, lehívta az illető tisztviselőt, és egy órán belül egy ilyen véletlen protekció révén Boros Manóvá lett keresztelve, illetve névváltoztatva. De hát a Manó is nagyon zavarta őt, és akkor kérte a nagyanyámat, hogy menjenek el a budai főrabbihoz, *Kiss Arnoldhoz*, és mondják neki, hogy tévedésből lett Manó, ő Imre akar lenni. És akkor nagyanyámnak hamis esküt kellett tennie, hogy akarata ellenére választották számára ezt a nevet, és akkor Boros Manóból Boros Imre lett. Erre föl az egész család megmásiította a nevét Borosra. Boros Etel, Boros Imre, Boros Ignác, Boros Béla, Boros Rezső, Boros Károly. Ettől kezdve a nagybátyám nagyon barátságos közegben töltötte a középiskolai éveit, és Lehel tanár úr, aki jó barátságban volt a Bárczy családdal, azt mondta neki az érettségi vizsga után, hogy keresd fel Bárczy főpolgármester urat, mert valami állást fogsz kapni. Mit tesz Isten, ő lett a titkára. Így kezdődött a karrierje. Majd egyszer egy jobboldali polgármester-helyettes elment mellette, és ő elfelejtett köszönni neki, mire az legorombította őt, hogy nem tud tisztességesen viselkedni, és lezsidozta. A vitának az lett a vége, hogy a nagybátyám azt mondta neki, polgármester-helyettes úr, én nem tudok önnek most válaszolni, de érezze magát felpofozottnak. Ekkor már nem tudta megvédeni Bárczy – el kellett mennie a várostól, és hamarosan egy banknál csinált karriert. Tőle kaptam a Szántó nevemet két hónapos koromban, ő is intézte el; nem szerette a családban a németes neveket; csak a magyart.

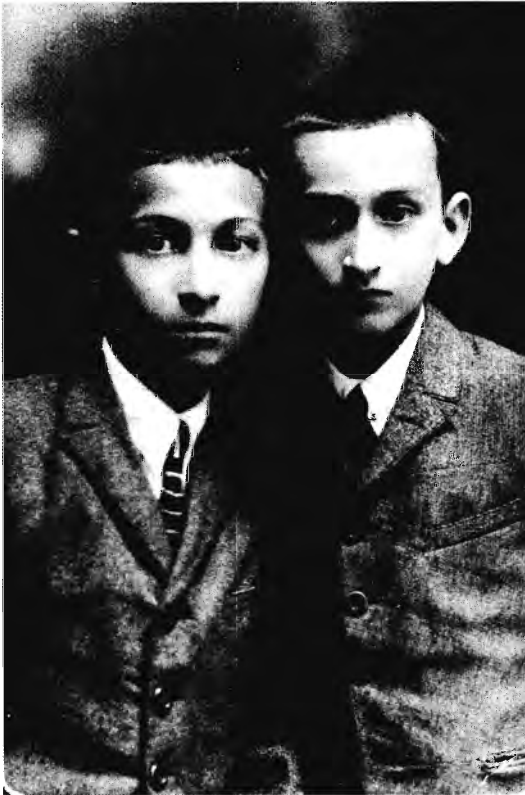
A család már a század elejétől szép lassan fölszivárgott Budapestre. Én már ott születtem, 1912-ben. Az apám a MÁV-nál dolgozott mint szerszámlakatos, ezért kaptunk egy lakást Kispesten a Wekerle-telepen. Itt a táj vidékies volt, minden lakáshoz tartozott egy zöldségeskert, a szobák szép tágasak voltak. Az egész telepet Kós Károly tervezte. A gang a kertre nézett, és én ott

A MÁGIKUS, KIFOGYHATATLAN SZERETET FORRÁSA: A NAGYMAMA

játszogatam a kisgyerekekkel. Nagyanyám sokszor látogatott hozzánk. Az nekem mindig ünnep volt. Egy-szer valami csúnya csínyet követtem el, valami drágán vásárolt zsírt fölborítottam, és a nagyanyám tartott nekem egy hegyi beszédet. Rettegtem, hogy most nagyon meg fognak verni. Megkérdeztem a nagyanyámat – öt-éves lehettem –, hogy hát úgy félttem, hogy te vagy anyuka meg fog verni, miért nem bántottatok engem? Akkor azt mondta, hogy „azért, drágám, mert szeretlek. Akit szeretünk, azt nem ütjük meg és nem bántjuk.” „És egyáltalában, miért szeretsz engem?” – kérdeztem a nagyanyámat, és ő azt mondta: „azért, mert ha te olyan idős leszel, mint én, akkor te is szeretni fogod a gyerekeket, pláne ha gyerekeid, unokáid lesznek”. És

BÁTYÁMMAL, AKINEK KINÓTT RUHÁJA E KÉPEN IS LÁTHATÓAN FESZÜL RAJTAM

azt is mondta – erre úgy emlékszem, mintha ma mondta volna –, hogy „tudod, a szeretet olyan, mint a napsugár; felmelegíti a testünket, felmelegíti a házat, s utána lenyugszik, mint aki jól végezte a dolgát, és melegít bennünket. A nap olyan, mint a szeretet. A szeretet olyan, mint a nap.”

Ilyen egyszerű, tündéri asszony volt ő. Falusi asszony, aki mindig olvasott. Lapokat járatott, például rendszeresen a *Múlt és Jövő*-t. Amikor meghalt '24-ben, a halála előtti napon éppen Stendhált olvasott.

Anyám állapotos volt, amikor apámat elvitték katonának. A háborúban az orosz frontra került. Ezért ő nekem egy képzeletbeli valaki volt, akiről nem sok jót mesélt az anyám. Rosszul sikerült a házasságuk, civódtak, nem értették meg egymást, az apám ivásra adta a fejét, nők után futkározott, alig maradt pénz a háztartásra. Akkor a nagyanyám azt mondta, hogy magához veszi a bátyámat, hogy a lányának könnyebb legyen. Én az anyámmal maradtam, aki abból eredően, hogy rossz házasságban élt, meg egyébként is igen ideggyenge volt, szeretet nélkül túrt meg maga mellett. Egyszer felöltöztetett egy szép fehér ruhába, fehér cipőbe. Annak a háznak az udvarán, ahol laktunk, volt egy eperfa, és én elmentem az eperfa alá. Megrázták a játszótársaim az eperfát, és az eper rápotyogott a fehér ruhára meg a cipőre, hát lila pöttyökkel mentem vissza a lakásba, ahol anyám idegrohamot kapott ettől, levetkőztetett és rettenetesen megvert. Sikítottam a fájdalomtól, s ez volt az első alkalom, hogy nagyon meggyűlöltem őt. Eltelt két év, és akkor fel kellett adni ezt a lakást, mert a hadi-

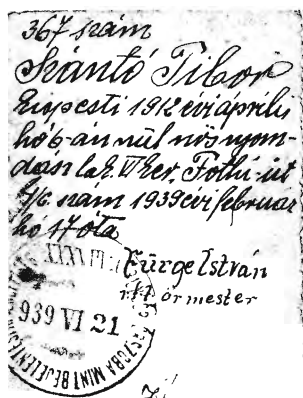
segélyből nem tellett a lakbérre és az eltartásunkra. Nagyanyám azt mondta, hogy gyertek ti is ide az Avar utcába, ahol ő vezette a háztartást. Öregecske volt már, anyám itt is átvette, mint leánykorában, a háztartás vezetését: mosott, vasalt, takarított, főzött a háromszobás lakásban, ahol tízen éltünk.

Vannak olyan nagymamák, akik úgy beszélnek meg mindent a kis unokájukkal, mintha az a felnőtt társuk lenne. Ilyen volt a kapcsolatunk. „Menjünk ki a Városligetbe.” „Jó.” Felültünk egy kis omnibuszra, ami a Vöröskereszt Kórháztól indult (a mai Sportkórháztól). A Győri úton átkocogtunk a Krisztina térre, ahol piac zsongott, és ott átszálltunk a nagy omnibuszra, azzal elmentünk a Gizella térig (így hívták a Vörösmarty teret), ott pedig átszálltunk egy emeletes autóbuszra, és azzal érkezünk meg a Ligetbe. Nagy esemény, nagy kirándulás volt. Lovak, piac, alagút; – az alagút fakockákkal volt borítva, és olyan csöndesen, zöreijmentesen haladt át rajta az omnibusz. Az omnibusz emeletes volt. Micsoda ünnep! A Weingruber nevű vendéglőnél szólt a katonazene, azt hallgattuk a kerti padon ülve. Nagyanyámnak annyi pénze nem volt, hogy bemenjünk és fogyasszunk. És mindig velem ment, sohasem a bátyámmal vagy a többi unokájával, mert én voltam a kedvence, és varázslatos dolog annak lenni. Hosszú életem során mindig a nagyanyám önzetlen szeretetét vágytam azoktól az asszonyoktól, akikkel dolgom volt az életben. Sajnos, ezt csak néha kaptam meg. A simogatást, azt a varázslatos szeretetet, ahogy egy kisgyereket megsimogatnak...

Az Öntőház utcai zsinagógában (a háború alatt lebombázták) a kisiskolásoknak szombaton délután három órákor volt az istentisztelet. Kiss Arnold főrabbi úr regulázta itt a fiatalokat. Ebben a templomban történt meg az, hogy hosszúnapon – ugye bőjtöltünk, nem kaptam reggelit – elvitt a nagyanyám a zsinagógába, ő természetesen felment az erkélyre az asszonyok közé,

ÉLETEM LEGBOLDOGABB PILLANATA A CSASZI (CSASZAR USZODA) „FÉDÉLZETÉN” 1928 OSSZETEVŐI HÉTFŐI SZABADNAP (VASÁRNAP INSPEKCIÓZTAM A NYOMDÁBAN). THOMAS MANN DOCTOR FAUSTUSÁNAK OLVASÁSA, EGY KILO ERETT SZILVA. ÓRÁNKÉNT NÉHÁNY HOSSZ ÚSZAS. ÓVATOSAN ERŐS NAPSUTÉS. SOHA - SE ELŐTTE, SE UTÁNA - NEM VOLT ILYEN TELJES A VILAG

adott egy birsalmát, ami tele volt tüzdelve szegfűszeggel, hogyha nagyon érzem, hogy éhes vagyok, akkor ezt szagolgassam. Egyszer csak megfélekeztem a nagyanyai tanácsról, beleharaptam a birsalmába, és jóízűen ropogtattam. A körülöttem ülő budai zsidók fel voltak emiatt háborodva, és hívták a templomszolgát, hogy vigyen ki engemet. Én pedig tovább rágsáltam az almát, mire az pofon ütött, és utána összevissza verte a fejemet úgy, hogy eleredt az orrom vére. „Té ronda, piszok, engedetlen, vallásghalázó” – ezt üvöltötte. A nyálam, vérem összefolyt, hazamentem és leültem, mert kulcs nem volt nálam, leültem a küszöbre, és ott vártam a nagyanyámat. Az orrom – akkor kisebb volt, mint most – elrepedt, és akkor nagyon rosszul éreztem magam. A

nagyanyám orvost hívott, tampont tettek az orromba, napokig nem voltam magamnál, és attól fogva kezdtem ellenszenvet érezni a zsidósággal szemben. Vallásghalázó vagyok? Miért? Mert ettem? Hát milyen nagy dolog az? Azt mondtam a nagyanyámnak, hogy én többet nem megyek zsidó templomba.

S amikor később el akart menni, talán épp újévkor imádkozni, akkor azt mondtam, hogy én itthon maradok, de hát nem akart egyedül hagyni. „Én pedig nem megyek arra a környékre!” Annyira szorított a keserűség és a „bűnöm” igazságtalan következménye. „Jó, menjünk akkor a Dohány utcába.”

Külön öröm volt számomra, mert átsétáltunk az Erzsébet hídon. Akkor még élt a Tábán, a Hadnagy utcán jöttünk le, romantikus kis házak között. A Dohány utcában a zsinagóga előtt a nagyanyám azt mondta, hogy két óra hosszat marad, addig én várjak a templom előtt. Akkor már kilencévesforma lehettem. Apám már itthon volt, és már el is hagyott bennünket. Ahogy ott nagy búsan sétálgatok a Dohány utcában, egy pinceablakból érdekes látvány tárult eléem. A *Tolnai Világlapja* nyomdájának a pincéjében a rotációs gépek könyveket hajtogattak, és könyvívek jöttek ki a gépekből. Ez annyira megtetszett, hogy akkor és ott elhatároztam, hogy én is könyveket fogok csinálni. Furcsa gesztusa a sorsnak, hogy 1945-ben, miután hazajöttem a bori deportációból, ebbe a nyomdába kerültem, ahol a *Dolgo-*

A GLOBUS NYOMDA SZEDŐTERMÉBEN. 1931

IMRE BÁTÝÁM

zők *Világlapja* címen nyomták tovább a *Tólnai Világlapj*-t, és még furcsább dolog, hogy amikor két éve kiadót kerestem a Bálint Endre-Biblia megjelenetéséhez, megint ebbe a nyomdába vezetett a sorsom. Ez ma az Egyetemi Nyomda a nagyzsinaóga mellett.

Kiábrándultam a zsidó vallásból. A krisztinavárosi templom mögött egy kis kertes, földszintes házban lakott a katolikus hitoktató pap, aki egyébként az iskolánkban is tanított. Egy nap bekopogtam hozzá, hogy eljárhatok-e délután a katekizmus órákra? „Hát hogyan járhatnál, gyere csak el” – mondta –, „ekkor és ekkor szívesen látunk”. S akkor megismertem az Újtestamentumot, és kicsit olyan érzés öntött el, hogy velem úgy bántak, mint Krisztussal. Teljes szívvel és lélekkel hívővé váltam, olyannyira, hogy még ministráltam is.

IMRE BÁTÝÁMMAL ÉS FELESÉGÉVEL A BELGRÁDI STRANDON

SÍTÚRÁN A PILISBEN

Hamvazószerdán meg más alkalmakkor, vasárnaponként. Ez látványosabb volt, mint a zsidó istentisztelet. Arról csak olyan emlékeim voltak, hogy felhívták a snóderolókat a Tórához, és azt mondták, hogy 50 koronát adományoz X. Y. a Hevra Kadisának, 100 koronát a Nőegyletnek stb. A katolikusnál legfeljebb perselyezés volt, és ez sokkal rokonszenvesebbnek tűnt. Ha kaptam pár fityinget cukorra nagyanyámtól, abból 2 fillért mindig bedobtam a perselybe. S az orgonamuzsika és az éneklés is ellágyított. Lassan ezt úgy fogalmaztam meg magamnak, hogy én zsidó vagyok, nem tagadhatom le, de én Krisztus-hívő zsidó vagyok. S amikor később felnőttkoromban megismerkedtem Radnóti Miklóssal, ez az érzés erősödött bennem. Ő is – mint ezt Borban elmondta nekem – a zsidóktól elszenvedett méltánytalanságok miatt vonzódott a keresztényekhez. A prédikációk is nagyon megragadtak, különösen a szeretet kérdése. Ettől fogva az embereket csak úgy ítélem meg, hogy szeretetre méltóak-e, jóságosak-e, vagy gonoszak. Kettéosztottam az embereket jókra és gonoszokra. Angyalokra és ördögökre.

Nagyanyám megértett. Azt mondta, „kisfiam, hogyha neked jobban tetszik a katolikus vallás, a katolikus istentisztelet, akkor járjál el oda”. Tudomásul vette, nem veszekedett, nem gyözködött, valami földöntúli jóság volt benne. Amilyenel soha azóta nem találkoztam.

Nemcsak az én eszemben volt, hogy bármennyire is szeretek a katolikus templomba járni, én azért zsidó vagyok, hanem a társadalom is figyelmeztetett erre. Egé-

NYOMDÁSZ SZAVALÓKÓRUS 1931-BEN

szen kicsi voltam, amikor a házunk udvarán labdázunk, és én nyertem. „Te büdös zsidó, menj a fenébe” – mondta egy fiú a harmadik emeletről. És akkor én elkullogtam onnan. '19 után második vagy harmadik elemibe jártam, még mindig keresték a nagybátyáimat a rendőrök. Valamennyiük szervezett munkás volt, és a kommün után illegálisba vonultak. Egyszer a szemem láttára pofozták, ütötték, vallatták a nagyanyámat, szegénykének az orra vére is eleredt. Bögtem, sikongattam félelmemben, akkor engem is pofon vágtak, nem nagyon ütöttek, de a nagyanyámat nagyon megverték.

ANYÁM

Nagyanyám persze tudta mindegyik gyerekéről, hogy hol van, de nem árulta el. „Büdös zsidó kommunisták” – ezt üvöltötték a dolgavégezetlen nyomozók.

Kijártam az elemít, és első polgáriba kerültem, ahol kaptam egy Prohászka nevű földrajztanárt, aki véres anti-

szemita fickó volt. Egyszer, amint az iskolába mentem, találtam egy piros rózsát. Megörültem neki, és beletűztem az iskolatászkámba. – Véletlenül május 1. volt. – Meglátott a folyosón. „Te büdös, rohadt zsidó kommunista, sehonnai fajta, hogy mersz tüntetni piros rózsával?” Ordított a folyosón velem, a gyerekek dermedten álltak minket körül. Kitépte és összeszaggatta a piros rózsát, és eldobta.

Kijártam a négy polgárit, elég jó tanuló voltam, ketten voltunk zsidók az osztályban, és arra emlékszem, hogy le kellett járnunk a Werbőczy gimnáziumba hitantanórára, Kiss Arnoldhoz. Ha akartam, ha nem, meg kellett tanulni a héber ábécét. Ennek akkor vettem hasznát, amikor a *Maimuni kódex*-et csináltam. Az Akadémia Keleti Könyvtárában kezdtem olvasni a héber pontozott szöveget *Scheiber Sándorral*, amikor megkérdezte Gergely úr, a könyvtár vezetője, hogy „maga is judaista?”.

– Nem, én csak egyszerűen zsidó vagyok – mondtam neki, s ezen jót kacagott.

A húszas években a család rettentő nyomorban élt. A száz lyukból „vérző” cipőmbé befolyt a jeges víz. Saját ruhám soha nem volt. Az összeset a bátyámtól örököltem, aki véznább volt nálam, mert én sportoltam, úgyhogy a ruhák mindig feszültek rajtam. Már nyolcéves koromban „kenyérkereső” lettem. A Budai Színkörben árultam színlapot és vizet, valamint az előadásokon „népként” is szerepeltem. Két fillérbe került akkor egy zsemle. Nem bírtak engem továbbtanítani, pedig imádtam volna érettségizni, utána egyetemre menni, de szó sem lehetett róla. A nyomor legalján éltünk, és a bátyám taníttatása is emberfeletti áldozatot kívánt. Ezért a

SZIRÉNVÁRALJÁN MUNKASZOLGÁLATOS BAJTÁRSAIMMAL 1941-BEN

családi kupaktanács úgy döntött, hogy belőlem autószerelő lesz. Elvittek az Autótaxihoz a Kerepesi útra. Másodnap azt mondtam, hogy én innen elmegyek, összepakoltam, hazamentem, és azt mondtam a nagyanyámnak, hogy én *nyomdász* akarok lenni.

Az egész gyerekkoromat az olvasás töltötte ki. Imre bátyámnak – a család intellektüeljének – szép könyvtára volt. Például megvolt neki a Jókai összes, Mikszáth, Eötvös József. Az életem lényege a könyv volt. Mikszáth Kálmán még ma is a legkedvencebb író, lehet, hogy gyerekségnek tartják, de sokkal nagyobb író ő, mint amilyennek ismerjük.

Felmentem a Nyomdász Szakszervezetbe. Akkoriban rövidített munkaidőben – 6 órás részidőben – dolgoztak a nyomdászok, mert nagy volt a munkanélküliség. Nem vettek fel, nem volt szabad felvenni nyomdász-inast. Nem törődtem bele, hanem beemészkedtem Markovits úrhoz a nyomdász munkaadók egyesületébe – amolyan Nyomdaipari GYOSZ-ba –, és elpanaszoltam, hogy én mindenképpen nyomdász szeretnék lenni. Akkor Markovits úr felhívta Havas Ödönt, egy nagyon jólelkű zsidó embert, és ő fölvelt engem nyomdászinásnak a Merkantil Nyomdába. Nagy szerencsém volt, mert kiváló mesterek keze alatt kezdtem tanulni a szakmát. Még nem voltam egészen másodéves, amikor megkaptam a negyedik éves tanulópénzt. Mert akkor már úgy dolgoztam a szedőműhelyben, mintha felnőtt segéd lettem volna. A nyomdában két tanítómesterem volt: Schné bácsi gépszedő és Bakács Gergely.

Schné bácsi zsidó volt, Bakács Gergely nem. Mindketten nagyon szerettek, és mindenre megtanítottak, amire csak lehetséges volt. A Merkantil középnyomda volt, ahol névjegytől kezdve könyvig, újságig mindent kellett csinálni. Harmadéves inas voltam, amikor már lapot tördeltem, könyvet terveztem. Általában az inasokkal nem bántak jól, de velem igen, mert lelkes voltam. Ott rövid idő alatt mániákus nyomdásszá váltam. Precízen dolgoztam, s tökéletesen ismertem a helyesírást – ezt még sok felnőtt szedő sem tudta. (Még ma sem.) A tipográfia szabályaira, alapvetéseire nagyon sok

szeretettel okítottak. Már a Helikon vezetője voltam, egyszer a Petőfi Sándor utcában találkoztam Schné bácsival. Ő ismert föl, „Adolf bácsi, hát te vagy!” Felvittem magamhoz, és feketével kínálta. Azt mondta, hogy „igazán büszke vagyok rád”. Nagy elismerés volt. Amikor felszabadultam, Havas Ödön adott nekem egy öltöny ruhát, két inget, két alsónadrágot és egy harisnyát meg egy pár cipőt. Kiruházott. Ekkor volt életemben először olyan ruha rajtam, amit nem a bátyámtól örököltem vagy a Kazár utcai használtruha-üzletekben vettünk. Vallásos zsidó ember volt. Szombaton nem dolgoztunk. Amikor meghalt a testvére, azt mondta, „holnap ne gyere be, hanem gyere el a lakásunkra az Úllői útra süvet ülni”. Egy hétig tartott, és én nagyon élveztem, mert mindig finom kajákat kaptunk.

Itt, a Havas Ödön bácsi nyomdájában terveztem az első, megvalósult könyvemet. Egy pszichoanalitikus antológia volt, ma is látom lelki szemeim előtt a tervét. Freudtól kezdve Szinétár György, Ferenczi István, Hahn Fanny, Rappaport Samu (József Attila barátja) sokan szerepeltek benne. Hosszú ideig őriztem, aztán elkallódott. Gépírás betűvel sorba szedtem a neveket, akik a tanulmányokat írták, és az egészen keresztülvettem egy modern Kassák stílusú grafikát. Akkor ezt a stílust tanultuk a Bortnyiknál...

A *Reklámélet* című lapban megjelent egy illusztrált közlemény arról, hogy megnyílt a Bortnyik-iskola, ahol modern művészetet, formatervezést lehet tanulni. Felmentem hozzá, és elmondtam, hogy nyomdász vagyok, szeretnék továbbfejlődni. Ő azt válaszolta: „rendben, 20 pengő havonta a tandíj”. Ez elég kemény dolog volt, mert 56 forint volt a havi fizetésem, és azt mind hazaadtam anyámnak, hogy megéljünk hárman.

A nagyanyám már nem élt, a bátyám másodszor járta a harmadik osztályt, és csak 19 éves korában érettségizett. A Bortnyik nagyon szeretett, ő is szegény családból származott, a növendékei nagy általánosságban a pesti gazdag famíliák gyerekeiből tevődtek ki, nem vet-

1932-BEN PESTEN, ÉS ÉLETEM ELSŐ ÚJ NAGYKABÁTJÁBAN

Igazolvány száma: 218.

IGAZOLVÁNY

Igazoljuk, hogy
Szántó Tibor.

szül. Budapest, 1912. évi

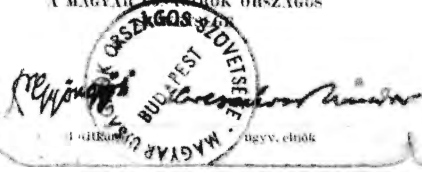
lakóhely: V. Kereki úton 36.

Világosság Világjárja

szerkesztőségében munkatársi
feladatokat lát el és a Magyar
Újságírók Országos Szövetsége I. paragrafussal
szabványának tagja.

Budapest, 1946. február 8.

A MAGYAR ÚJSÁGÍROK ORSZÁGOS SZÖVETSÉGE

Szántó Tibor
sajtóközvetítő

La présente carte d'identité est donnée pour M.

Tibor Szántó

qui dans sa qualité de journaliste professionnel, appartient à la 1ère catégorie de la Confédération Nationale des Journalistes Hongrois.

На основании этого удостоверения

Tibor Szántó

гос. что действительно является профессиональным журналистом и членом I-го отдела Г. Б. ежедневных газет всеобщероссийского Союза Журналистов.

This certificate testifies that

Tibor Szántó

is a professional journalist and as such is a member of the first category of the National Association of Hungarian Journalists.

te szigorúan a fizetést. Az egész életemet meghatározta, hogy ebbe a kreatív körbe kerültem. Csillag Vera, Bálint György felesége járt oda. Weisz Zsófi divattervező, egy újságíró felesége, gyönyörű nő volt, Vásárhelyi Győző, aki később Vasarely néven lett világhírű, Halász János, aki John Halas néven lett Oscar-díjas, forradalmasította az animációs filmezést. Irsai István, aki később a tel-avivi operaház első hegedűse lett, nagyon jól festett.

A Nagymező utca 4. szám alatti ötemeletes ház tetején volt Bortnyik nagy műterme, ott tanultunk, és onnan nyílt a mester külön műterme és lakása, az egész szintet elfoglalta. Ő akkor nemrég tért vissza Weimarból, és az ott működő Bauhaus tanrendje szerint foglalkozott velünk. Tanultunk színismertetet, mértani rajzot, axonometrikus formatervezést, alakrajzot. Munka után minden délután odamentem, és ott voltam sokszor 8-ig, 9-ig, amíg az utolsó gyerek is el nem ment. Dolgoztam, mint egy güzü, és eléggé szép eredménnyel, mert már egy-másfél év után voltak megbízásaim is. Nem kis mértékben Bortnyik jóvoltából, mert ő tudta, hogy milyen szűkös körülmények között élek. A Piatnik kártyagyár igazgatója, Rosner úr jó barátja volt, s ő mindig ellátott egy kis munkával, úgyhogy két év múlva kétszer annyit kerestem a különmunkákból, mint a fizetésem. Csináltam mindent, plakátot, prospektust, meghívót, cégkártyát, levélpapírt; ami jött. Később a Wander gyógyszergyárnak – ma Kőbányainak hívják – is dolgoztam. Készítettem gyógyszerkatalógusokat, dobozokat, ismertetőket, reklámkártyákat. Nagyon jó iskola volt.

Az íróbarátaimmal mégsem a Bortnyik-iskolában hozott össze a sors, hanem a Nyomdász Iparitanuló Iskolában, ahol megismerkedtem Mónus Illés, a Szociáldemokrata Párt ideológusa fiával, Ervinnel. Mónus Illés a fiát Svájcban érettségiztette francia iskolában. Ervin

anyanyelvi szinten tudott németül, franciául és angolul, ő volt az első olyan ember, akit szívbéli barátomnak mondhattam. Együtt jártunk túrázni vasárnaponta. Szinte „érettségiztem”, annyit tanultam tőle. Amikor Ausztriában túráztunk, tőle ragadt rám a német nyelv. Később, amikor már jobban ment a sorom, egy idős hölgyhöz jártam németórákra. Mónus Ervin engem bevitt a nyomdászok szavalókórusába, amelynek a vezetője Ascher Oszkár volt. Azok megválasztottak titkárnak, ami azt jelentette, hogy én beszéltem meg a fellépéseket, én terveztem meg a műsorokat, amelyek programját kinyomtattuk a Világosság Nyomdában, a szocdem párt nyomdájában. Bementem a szakszervezet pénztárosához, Jeret Mór bácsihoz; ő adott rá pénzt és engedélyt. Mi terveztük, szedtük. Tizenöt éves koromban léptem be a szocdem pártba, és azóta is szociáldemokratának vallom magam. Jártam a szemináriumokra meg a szavalókórusba is, így az életem a kórus, a szeminárium és Bortnyik műhelye között zajlott. Arra is jutott idő, hogy sportoljak a nyomdászoknál. Hétfévente túráztunk, eveztünk, úsztunk, télen síelni jártunk. Az egyik vakációban a Fekete-erdőtől leveztünk Bajáig. Ennek az edzésnek köszönhettem, hogy visszajöttem Borból, és még ma is jól tartom magam.

Ascher Oszkár volt a Nyugat fő versmondója, ezért fölléptünk Nyugat-esteken, de szerepeltünk máshol is. A kórusban hetente egyszer próbáltunk. Itt ismerkedtem meg Zelk Zoltánnal és Lukács Lászlóval, akik szintén a szavalókör tagjai voltak, noha nem voltak nyomdászok. József Attilával, Illyés Gyulával is a körben ismerkedtem meg, a műveiket szavaltuk. *Illyéssel a haláláig barátságban maradtam.* Ha bármi bajom vagy problémám volt, elmentem hozzá, megbeszéltem vele, és utána fölszabadultan, könnyű szívvel jöttem el tőle. Hozzám mindig jóságos volt és szeretettel fogadott. Párizsban egy könyvkötőnél dolgozott, ezért haláláig „kolle-

BEETHOVEN ZENÉJÉRŐL

IRTA
PAPP VIKTOR

1929

M E R K A N T I L - K I A D Á S

* II *

M A G Y A R H O N B A N

NAGY emberek lábnyomától megszentelt ősi földünket Ő is meglátogatta. Beethoven, az éneklő levegő legnagyobb Ura, nálunk is járt. Látta Pannónia zöldelő dombjait, végtelen síkságunk kalásztengerét. Budavár büszke tornyait, élvezte kastélyaink urainak szerető gondosságát, ismerte előkelő nemeseinket, köszönte a magyar tenyerek forró tapsait, nézte a szeszélyes magyar ég felleges csatáit, itta a magyar május pompázó rétljeinek kábító illatát, simogatta szemével akácvirágtól fehérülő falvainkat s ismerősként üdvözölte a magyar Dunát, a Rajna méltóságosabb mását, látta viharálló fáinkat, beszélt muzsikáló lombjaikkal és megértette titkosszavú meséiket az egyedüllétről, az elhagyatottságról, a szerelemtől, a vágyódásról s a mindig megújuló természet örök rendszeréről és a testvéries szeretet háborítatlan országáról, melyben a testvérek

||3||

ELSŐ KÖNYVTERVEM

ga úrnak” szólított. Egyébként tényleg gyönyörűek a maga kötött könyvek. Ebben hozta haza Párizsból a költőbarátaitól kapott köteteket vagy a kedvenc francia költőit; a könyvtárában díszhelyük volt.

Egy kirándulásnak sorsfordító hatása volt az életemben. Illyés Gyula és az akkori, az első felesége, Lukács László és felesége, Kató és annak egy barátnője meg én elmentünk Bécsbe. Este beszálltunk egy gőzhajóba, s reggel Bécsben ébredtünk. Gyula a Néva nevű filmvállalattal telefonon megbeszélte, hogy vetítsék le nekünk a legjobb modern szovjet filmeket. Eisensteint, Pudovkint, Dovcsenkót. Két délelőttön át ültünk a vetítőben kétszer négy óráig. Rémisztő filmek voltak számomra. Nem az avantgárdizmusuk vagy a fényképezés újszerű látásmódja, hanem a halál, a vér, a tenger gyilkolás és a nyomor miatt. Élmény volt, de negatív előjelű. Illyés akkor még egy kissé kommunista volt, védte a filmeket, de a társaság negatív álláspontot foglalt el. Egy Vurliczergassei Diákotthonban kaptunk szállást, külön a nők, külön a férfiak. Az a szerencse ért, hogy egy kétágyas fülkében kaptam helyet Illyés Gyulával. Az esténkénti, lámpaoltás előtti beszélgetések órái egy *más világot nyitottak meg előttem. A kreativitás világát.*

Elmesélte, ő hogy lett költő. Én akkor kétségbeesve, majdnem bögve mondtam el, hogy szeretnék filmrendező lenni, szeretnék operatőr lenni, szeretnék festő lenni, szeretnék szobrász lenni, de a tipográfián kívül nincsen semmi kreativitási háttere az életemnek; zsákutcában vagyok. Erre ő azt mondta: „Ha tipográfus vagy – ezt én mint a francia versek, verseskönyvek ismerője tiszta szívemből mondhatom –, csoda szép dolgot lehet művelni. Majd adok neked egy névjegyet, menj el Gyomára Kner Imréhez, és meglátod, hogy a *tipográfia művészet*. Megsokszorozhatja a költemény szépségeit.” Illyés huszonhat éves volt, én tizenhat. Komolyan beszélt velem, nagyon nyitottan. Nyitott ember volt ő egyébként is, és nagyon jó volt hozzám egész életemben.

Amikor hazajöttünk, az ő ajánlásával elmentem Gyomára. Izidor bácsi fogadott, aki egy kicsit be volt pityókázva, mert szerette a nedűt. Meghallgatott, és mondta, hogy jó, „beviszem a fiamhoz, az majd elbeszélget magával”. És akkor bevezetett az irodába Kner Imréhez, akivel körülbelül egy órát töltöttem együtt.

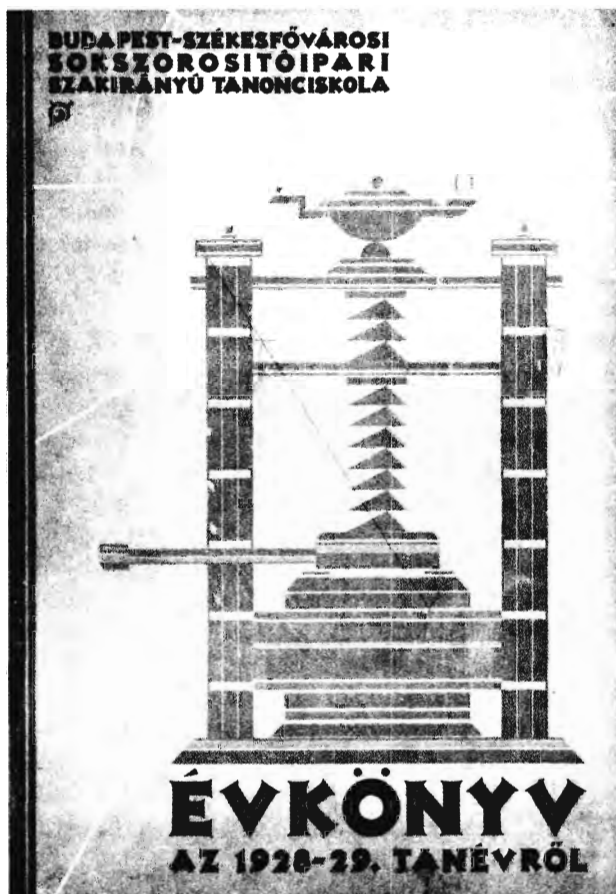
Ez megint nagy feltöltődés volt. Megmutattam neki a kis kollekcióm. Akkor ő azt mondta, hogy létezik a

Bródy Zsigmond Nyomdász Alapítvány, küldjem be a munkáimat a pályázatra. Bródy Zsigmond a Bródy János, jeles beatzenész nagypapája volt. A Hungária Nyomda az ő tulajdonában állt. Ott nyomták először a *Neues Politisches Volksblatt*-ot, majd később az *Esti Kurír*-t. És a *Nyugatot, amit ingyen nyomott*, nem kért érte pénzt.

Két évben is, egymás után megnyertem a Bródy Zsigmond, majd a Kner Izidor Ösztöndíjat, ami 250 pengővel járt. Egyiken berendeztem a lakásomat, a másikon elmentem a Párizsi Világkiállításra.

Kner Imre azt is mondta, hogy menjek el Fitz Józsefhez a Nemzeti Múzeum Könyvtárába – adott egy ajánló névjegyet –, s ismerjem meg a régi magyar könyveket. „Ha azokat megismerte, akkor meg fogja tanulni a tipográfiát.” Mondott még néhány tanácsot, amit kifogásolt a munkáimon, de alapvetően tehetségesnek ítélte. „Magának van talentuma, menjen el és tanuljon, tanulja meg a reformkori könyveket, tanulja meg a Misztótfalusi Kis Miklóst, és őt kövesse.”

Fitz József, a főigazgató szépen fogadott. Kaptam egy állandó belépőt, és attól kezdve, ha csak tehettem, bejártam a Nemzeti Múzeumba – akkor a múzeum és a könyvtár egységes igazgatás alá tartozott –, ott másolgattam, skiccelgettem, és tényleg megtanultam a tipográfiát. Kner Imre akkortól kezdve minden könyvét megküldte nekem. Vasárnap délelőttönként beültem valamelyik kávéházba, és az összes külföldi folyóiratot

műsor

1. erkel
hunyvadi nassó
[nyitány]
2. szilvári
II. szantóna
(b-úr)
3. allegro
I. a legnő
II. andante
IV. allegro
3. list
a-dur zingora
verseny
4. masca
régi magyar
dala

előadás
szeged

1930. évi műsor a Magyar Grafika 1930-as évfolyamában publikált tervezem.

1930. évi műsor a Magyar Grafika 1930-as évfolyamában publikált tervezem.

A MAGYAR GRAFIKA 1930-AS ÉVFOLYAMÁBAN PUBLIKÁLT TERVEIM

Ezen fedőlapot tervezte Szántó Tibor, IVa oszt. növendék, a Merkantil nyomda (Havas Ödön) betűszedő tanonca (Szakszaktanárok: Kompóthy Béla rajz, Müller Sándor technológia) s Nyomta: Eisenberger Márton IVg oszt. növendék, a Pápai Ernő műintézet tanonca (Oktató: Bauer Henrik)

végigtanulmányoztam, hogyan csinálják azokat Párizsban, Münchenben, Londonban. Akkoriban a pikolófiúk a kávéházakban halomra hozták a lapokat a világból minden tájáról. Kner Imrével levél útján tartottam a kapcsolatot; mindig elküldtem, ha valami jelentősebb dolgot csináltam, és ő válaszolt nekem, hogy ez jó, ez nem jó.

Később megismerkedtem *Tevan Andorral*, elmentem hozzá Békéscsabára. Ő is nagyon kedvesen fogadott. Írtam neki levelet, hogy szeretném megismerni őt és a nyomdáját. Visszaírt, hogy szívesen lát ekkor meg ek-

kor. Elutaztam hozzá egy péntek reggel, és szombat estig vendégeskedtem nála, mert szállást is adott. Később, amikor kiüldözték őt Békéscsabáról – mert kártérítés nélkül államosították a nyomdáját –, Pesten találkoztam vele a Móra Kiadónál. Amikor meghalt, én kerültem a helyére. Tevan Andor más típusú volt, mint Kner. Kner Imre nagyon precíz, puritán, klasszikus hangvételű tipográfiát művelt; szabatosan, *mérnöki szinten* precíz volt nyomásban, kötésben, tipográfiában – és az élet minden területén is. Tevan bohémbabb lélek volt. Minden szombat reggel felült a vonatra, és festők, írók, költők társaságában töltötte a napot a New York kávéházban. Délután felült a vonatra és hazament. Írókkal tartott barátságot. Kiadta a „Tevan-könyvtárt”, amely a kor minden rangos magyar íróját megjelentette. Illusztrációiban és tipográfiáiban szabadabb volt, nem olyan minőségigényes, mint Kner. Kner Imre csodálatos pontosan csinált mindent, és ebből eredően – szentségtörés, hogy éppen én mondom ezt, hiszen máig a példaképem – a Kner-könyvek kissé egysíkúak. Őt a klasszikus szabályok irányították.

Furcsa és rejtélyes dolog számomra, hogy a magyar tipográfusok közül *Misztótfalusi Kis Miklós* ugyan református volt, de *Kner Imre* zsidó, *Tevan* szintén. Ők ketten a XX. századi európai magyar tipográfia krémje. *Haiman György*, *Kner Imre* unokaöccse és a *Szántó Ti-*

bor: szintén két zsidó. *Haiman Kner Imre* útján ment, én meg a *Tevanén*, mert *Tevan* kereső típus volt, aki mindig újat, mindig mást akart; aki az egyiket abba hagyta, s már át is tért a másikra. *Kner* pedig ment egyenesen, egy kitervelt és kiegyensúlyozott ösvényen.

Misztótfalusi Kis Miklós héber betűket is metszett. Egyszer majd erről szót kell ejteni a *Múlt és Jövő*-ben. Gyönyörű szép héber imakönyveket nyomtak Amszterdamban. *Misztótfalusi* ott készített megrendelésre a zsidó nyomdászoknak betűt.

Mi, az *Írás népe* vagy a *Könyv népe* vagyunk. Háromezer éves kultúra áll a zsidóság mögött. Háromezer éve az írott szó, majd a XV–XVI. századtól a nyomtatott szó nagyon nagy szerepet játszott. A spanyol zsidó nyomdászok, az amszterdamiak vagy a frankfurtiak a nyomdászat bölcsőjénél álltak. Akkor is rejtély marad számomra a XX. századi magyar tipográfia. Miért épp mi négyen? *Kner Imre* csinál egy nyomdát az Alföld csücskében, és életcélként köti ki a maga számára, hogy csak szép könyveket fog készíteni. Haláláig – a fasizmus alatt pusztult el – nyomtatja a magyar klasszikusokat. Rá is illik, amit *Radnóti* ír a naplójában. Függett a szobája falán egy *Arany János*- és egy *Kazinczy*-portré. Kérdezték a látogatói, hogy ezek az őseid? – mert olyan jó tekintélyes embereknek festettek az archív fotókon –, és *Radnóti* azt válaszolta, hogy „igen, ők magyar költők, az én őseim”.

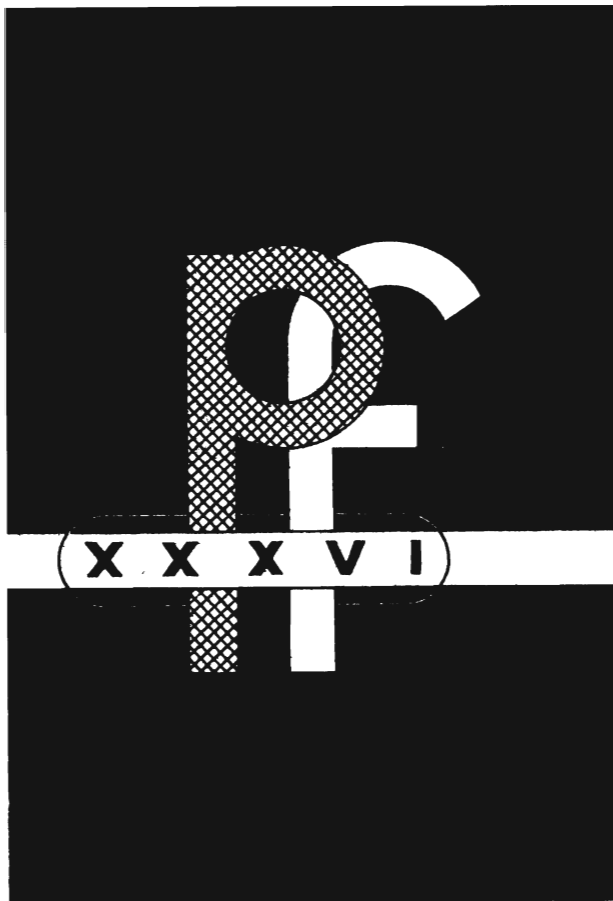
A holocaust tükrében furcsa és ambivalens, hogy *a magyar irodalom leképezői* – hogy rossz magyarsággal mondjam – *zsidók voltak*, ők készítették a legszebb verseskönyveket, ők nyomtatták a legszebb regényeket. *Kner Imre* a *Tótfalusi Kis Miklós Mentésé*-t szedi egyedül, lehúzza, levonatozza, korrigálja esténként hat óra után, amikor a kötőrésből munkaszolgálatosként hazaengedik. Mert ott volt *Gyomán* munkaszolgálatos. „Török követ”, szóval követ tört.

Felszabadult nyomdászként bekerültem a *Globus Nyomdába*. Ott dolgoztam éveken át, ahol megbecsültek és kiválasztottak, hogy majd ott műszaki vezető leszek. De 1939-ben beleszólt a politika...

Konzolidált életet kezdtem élni: 22 éves koromban megnősültem. Darab ideig nagyon szépen éltünk, de mikor kiderült, hogy az érdeklődésem szélesebb sugárú, mint az övé, elkezdődtek a bajok. Az érdeklődésem koncertekre, színházba és a könyvek felé húzott – rengeteget költöttem könyvekre –, ő pedig ellenkező előjelű karakter volt, tipikusan kispolgári háziasszony. Szép volt és fiatal. Senki nem állt mellettem, hogy figyelmeztessen: vigyázz, mert ez végzetes dolog lehet.

Belefeledkeztem a munkába, amely sok gyönyörűséget szerzett. A *Globusban* már komolyabb könyveket terveztem. Hamar kineveztek csoportvezetőnek, s jószerevével csak irányítottam és terveztem. *Fenyő László* fiatal költő volt a nyugatosok közül, jó csengésű neve volt, neki terveztem az első könyvet, aztán csináltam nem is egyet *Lukács Lászlónak* is, terveztem sok közgazdasági könyvet, ipari nyomtatványt.

Már úgy volt, hogy kineveznek osztályvezetőnek –

ami a fizetésem dupla összegét jelentette volna –, de „pléhre csúsztam”, mert kijött az első zsidótörvény '39-ben. Azonnal megszűnt ez a lehetőség, sőt hamarosan mehettem Színerváljára rombolni az első világháborús Károly-vonalat 1941-ben. Ezt szerencsésen megsztam. Sőt a többi behívást is.

A Globusban nyomták a *Szlovenska Jednota* című meglehetősen fasiszta szlovák újságot, aminek a metttörje voltam. A szedők gyorsvonattal Érsekújvárról jártak be, én valamit meg is tanultam szlovákul. A főszerkesztő szerette a munkámat, és elintézte, hogy engem ne vigyenek el többé. A nyomda parancsnoka – mert közben hadiüzemmé nyilvánították a Globust – azt mondta, hogy most már nem fogom magát elengedni. Menjen el Vácra a Hadkiegészítő Parancsnokságra, és ott keressen egy ilyen és ilyen nevű altisztet, aki megsemmisíti a kartonját. Belekerült egy aranyórámba – ezt adtam az altisztnek –, és tényleg meg is semmisítette. Ez '41-től '44-ig mentesített, egészen addig, amíg fel kellett tenni a sárga csillagot. Ekkor én is megkaptam a behívómat. A Gyomlay főhadnagy újra írt egy levelet a hadkiegészítőhöz, ahova behívtak, hogy fontos szakmács, pótolhatatlan ember, kérjük felmenteni. Ott elolvasták és összetépték. Jászberényben találtam magamat. Együvé kerültem Szalai Sándorral, a szociológussal, Radnóti Miklóssal, Beöthy Ottóval, aki később a Parlamenti Könyvtár igazgatója lett, a színházrendezővel. Radnótit 1927–28 óta ismerem, voltam is a lakásukon a Pozsonyi úton, Fifi régi barátnóm. Eljártam a *Nyugat*-barátok irodalmi esteire, ott mutattak be neki.

Jászberényben a mezőn levetkőztettek bennünket, és a betegeket erre, az egészségesekeket arra küldték. Őt napig tartott az út *Borig*. Ott különböző lágerekbe osztottak szét bennünket, és hegyi vasutat kezdtünk építeni. Azonnal megtetvesedtünk, elleptek a poloskák és a svábbogarak. A táplálkozási hiánytól a fejem búbjáig tele lettem kelésekkel. Be kellett szolgáltatni a bakancsainkat, helyette fapapucsokat adtak, amit spárgával kötöttünk a lábunkhoz. Én eldugtam a bakancsomat, de észrevették. Egy farakás mögé dugtam; *kikötöttek* miatta.

Összekötik a kezdet egy szíjjal a tarkód fölött, *így, ahogy most mutatom*, fölakasztanak egy fára, és a láb alól kirúgják a sámlit, és kezdesz nyúlni, nyúlni, és végül eléri a lábujjad a földet, de nincs szabadulás, mert elájulsz, és akkor hoznak egy vödör vizet és rád öntik. Akkor magamhoz tértem három percig, megint elájultam. Ilyen szenvedést nem értem meg. Volt ott egy Flaschner nevű szakács, aki a Sör Szanatóriumnak volt a tulajdonosa, és jóba volt a zászlóssal, aki a szakaszt vezényelte, és azt mondta neki, hogy „hagyjuk már, elég lesz, ismerem, rendes ember”. Így menekültem, hogy meg ne dögöljek, mert sokan meghaltak a kikötésben. Ugyanis az a szabály, hogy addig kell nyúlni, amíg a teljes talp a földet nem éri.

Kukacos főzeléket kaptunk, mindenki kidobta a szemétdombra, nem tudtuk megenni, olyan undorító volt. Visszamerették a szemétdombról a csajkába. Sorba áll-

va kellett megenni. Ha megszökött valaki és elfogták, hajnalig verték. Üvöltését az egész tábor hallotta. A barakkom közel állt a kínzóteremhez – erődítményszerű cölöpház volt –, itt halálba verték az embereket, majd elföldelték őket valahol az erdőszélen. Magyarok, magyar keretlegények.

Hajnali öt órakor ébresztő volt, fél 6-kor kaptunk egy csajka mükávéét egy szeletke kenyérral. Kimentünk dolgozni. A vasút nyomvonalán irtottuk a fát, a gyökereket tépdesztük, planéroztuk a leendő vonat útját a hegyekben. Ez ment reggeltől estig, márciustól októberig. Beállt a hideg idő, korán fagyott, a koszt olyan volt, hogy attól csak éppen a lábunkon álltunk. Sokan meghaltak, de még többen pusztultak el, amikor visszafelé mentünk. Ki kellett üríteni Bort, mert jöttek az oroszok.

Bulgáriából jöttek, a németek pedig Belgrád felé menekültek. Sokakat elvittek közülünk aknát szedni. A jugoszláv partizánok együttműködtek az oroszokkal. Ha egy orosz lefektetett egy szerb lányt, a parancsnok agyonlövötte a főtéren.

Visszafelé jövet Pozsarevác nevű városban jelentkeztünk a városházán. Már az oroszok voltak ott, adtak egy tál ételt, egy szelet kenyeret. Lementünk a városháza pincéjébe, mert tűzharc kezdődött az oroszok és a németek között, egész éjszaka dúlt a lövöldözés, és a pinceablakon keresztül láttuk a házak leomlását. A városháza is kapott egy találatot. Hajnalodott, elhallgattak a puskák és az ágyúk. Kinéztünk a pinceablakon felfelé. Bakancsokat láttunk, de azt nem tudtuk, hogy oroszokat vagy németeket. Ha német a bakancs, akkor nekünk végünk. Ezt tudtuk.

Radnótiával szomszédos lágerekben voltam. A reggeli kivonulások alkalmával néhányszor üdvözöltem őt. Kérdeztem, „hogyan vagy?” „A fantáziádra bízom” – válaszolta. Akkor beszélgettünk hosszabban, kétszer is, amikor levittek a Berlin nevű gyűjtőlágerbe. (Oda is elvittek az újvidéki szerb televíziósok, amikor egy dokumentumfilmet készítettek a táborról, és ott viszontlátam a lágerek elülszökösödött falai között a helyet, ahol utoljára láttam, s ahol most Varga Imre szép szobra áll.) A lágerek udvarán ültünk, ugyanis annak dacára, hogy hideg október volt, senki nem lakott bent a barakkban, mert hemzsegték ott a svábbogarak, a poloskák és a tetvek. Kint a szabad ég alatt azt hajtogatta, hogy neki haza kell menni. Nem hagyta magát lebeszélni. Próbáltam őt rávenni, hogy ne jelentkezzen a hazafelé tartó első transzportba. „Miért akarsz hazamenni?” – kérdeztem. „Hát a Fifi meg a mama...” A „mama” a saját édesanyja helyett az anyósa volt, mert a saját anyja meghalt, amikor ő megszületett. Anyjaként szerette az anyósát. Mondtam: „Nem tudsz hazaérni, Magyarországon még dül a nyilas terror, hogy gondoldod te, hogy most megjelenysz, és mindenki tárt karokkal fog fogadni?” Mielőtt elindult volna a *halálmenet*, előtte való nap megint odamentem hozzá. Akkor már nem egyedül, hanem Szalai Sándorral. Szalai minden rábeszélőképesége és az én óvó szavaim ellenére azt mondta, hogy hagyjuk őt békén, nincs más lehetősége. Hát hazajött.

Szomorú dolog, hogy még nem is a németek ölték meg, hanem magyarok. Magyar keretlegények.

Rettentően le volt fogyva, az ő teste is tele volt kelevényekkel. Nagyon szenvedett tőlük. A keserűség és a boldogtalanság legalján volt. Említette, hogy verseket írt. Szalainak át is adott belőlük egy példányt, az összeget a holtteste fölött találták meg Abdán. Még mondtam is neki, hogy „én abból szép könyvet csinállok”. Csináltam is, de nem szép könyvet, hanem egy gyászos dokumentumot. A közvetlen társai is nagyon szerették. Az ő századában is voltak, akik nem jelentkeztek az első transzportba. Mondom nekik, hogy „miért nem beszéltek rá őt, hogy maradjon, hát együtt voltatok és jól megismertétek”. De nem lehetett vele beszélni. Mindenképpen jönni akart. Fehér karszalagos zsidókkal – kikeresztelkedettekkel – volt együtt. Mi sárga karszalagot viseltünk, az ingeinkre pedig elől-hátul sárga acetofestékekkel egy sablonnal sárga csillagot fújtak, úgyhogy a kabátom alatt az ingemen is sárga csillag volt, a trikómon, a szvetteremen, mindenütt. Elöl-hátul sárga csillag. Meglőgni nem lehetett, meg voltunk jelölve, virított.

Ez a láger nem messze feküdt magához Borhoz, a 30 ezres kisvárosához. Itt már nem dolgoztunk, a fegyverem is lazább volt. Így volt lehetséges, hogy megkértünk egy emberséges őrmestert – Miklós és én –, hogy vigyen el bennünket egy templomba. Vasárnap volt. „Vasárnap nincs is a zsidóknak istentisztelet.” „Mind egy – feleltük –, a keresztény templomban is ugyanaz az Isten lakik.” Találtunk egy kis templomot. Kétszer akkora volt, mint ez a szoba. Épp miséztek. Görögkatolikus templom volt. A mise az ő szertartásuk szerint folyt. Neki is, nekem is könnyes lett a szemünk. Olyan vigasztaló volt. Találkoztunk a jó Istennel. Soha nem azt kértem, ha valami súlyos helyzetben imádkoztam, hogy segíts rajtam, és legyen nekem jobb, hanem mindig azt kértem, „legyen erőm, hogy elviseljem”. A hátsó sorokban leültünk, és így ülve nem látszott, hogy *meg vagyunk jelölve*, nem keltettünk feltűnést. A mise alatt nem szólunk egymáshoz. Utána azt mondta, hogy „talán segít a jó Isten abban, hogy egészségben hazajerj”.

Néhány napra Miklósék transzportja után bennünket is elindítottak. Gyalog, ugyanazon az úton. Egy bányavárosban álltunk meg. A bányaváros előtt lövöldözéseket lehetett hallani az erdőben, de mi tovább meneteltünk. Egyszer csak megjelent egy német dzsip két katonatiszttel, hogy azonnal forduljunk vissza. Egy Németh nevű százados volt a parancsnokunk; azt mondta, hogy nem fordulunk vissza. Erre a két német tiszt elővette a revolverét. Mindent láttam, mert az első sorban mentem – *mindenhol imádtam első lenni* –, és előttem zajlott le a drámai jelent. A németek előkapták a revolverüket, hogy azonnal adja ki a parancsot a visszafordulásra. Erre a százados „Fegyverbe!”-t vezényelt. Vagy húsz keretlegény kísért bennünket. Valamilyik katonának véletlenül elsült a puskája, vagy a levegőbe lőtt. Erre a két német tiszt visszadugta a piszto-

1988-BAN AZ ÚJVIDÉKI TELEVÍZÍÓ JÓVOLTÁBÓL, ÚJRA MIKLÓSSAL BORBAN

lyát és elviharzott. Mentünk vagy tíz kilométert amikor hét partizán keresztbe elállta az utat csőre töltött puskával. A magyarok letették a fegyvert. Úgy látszott, ők heten csak egy nagyobb csapat előőrse. Volt köztük egy magyar fiú is. Ellenálló a Petőfi brigádból. Ő tolmácsolta nekünk, hogy a ledobált fegyvereket azonnal szedjük fel. Két puskát tettem a két vállamra, és a nadrágszíjamba is beledugdostam néhány kézigránátot. Fogantyús kézigránátok voltak. Megkérdezték, hogy ki bánt velünk a legkegyetlenebbül? A Huszár őrmestert neveztek meg. Többünket gumibottal véresre vert ilyen olyan okkal. Egyszer engem is bevitt egy raktárba, hogy különböző kerekeket mérjek meg és osszak kétfelé. Én mérés nélkül két halomba raktam azokat. Nem volt elégedett, mert úgy megvert, hogy három napig nem tudtam lábra állni. A Huszár őrmestert a helyszínen agyonlőtték a partizánok. Többen a tiszték közül már valahonnan szereztek parasztgúnyát, és elszivárogtak. Zsidónak játszották meg magukat és menekültek velünk együtt.

Elindultunk mi is. Egy éjszaka ránk sötétedett, és egy elhagyott bakterházba szállásoltuk el magunkat. A tűzhelyben még égett a tűz, még paprikás krumpli is volt egy lábóban, amit szépen nyolcan szétosztottunk magunk között. Bementünk az istállóba, ahol állat nem volt, de szénát találtunk. Negyedmagammal befűrtük magunkat a szénakötegek közé. Éjfél felé jött egy német motoros osztag, hárman lehettek, valószínűleg oldalkocsis motorkerékpárral jöttek. Nagy törést-zúzást hallottunk a lakásból, bejöttek az istállóba, és leadtak

egy sorozatot a szénakazalra. Két bajtársunk megsebesült; egyik a karján, a másik a lábán. Őket hátra kellett hagyni az egyik faluban. Engem megmentett az örngyalom.

Pozserovac után egy faluban leállított egy orosz katonalány, és revolvért szegezett rám. Egy gyönyörű, fiatal, húszéves nő. Adjam oda a karórát, követelte, és megtalálta nálam a pénztárcát, amit valamilyen módon meg tudtam menteni. Abban őriztem a jegygyűrűmet. Elmentem panaszkodni a parancsnokságra, ahol egy zsidó katonarvosnő fogadott. Azt válaszolta, hogy „ne legyek olyan kicsinyes. Ez a lány már negyedik éve a fronton harcol. Még semmi öröme nem volt eddig az életében. Most van egy karórája és egy aranygyűrűje. Hagyja őt békén, legyen nagyvonalú. Maga is örüljön, hogy megmenekült az internálótáborból. Mi sokkal többet áldoztunk mindazért, hogy béke legyen, mint maguk.” Ebben maradtunk. Az óráim meg a bukszám ugyan ott maradt, de jó érzéssel jöttem el.

A front után mentünk, és mi is elérkeztünk a Duna partjára, ahol egy Kovin nevű faluban szálltunk meg. Ott odarohant hozzám egy szerb nő azzal, hogy pontosan úgy nézek ki, mint a fia, akinek a halálhírért hozták. Amikor rájött, hogy tévedett, átölelt, és kérte, hogy jöjjenek hozzájuk lakni. Kiderült, hogy egy orvos felesége. Kötszert hozott, kitisztította és bekötötte a sebeit.

A Duna volt a határ. Nem volt hajóközlekedés, sem magáncsónak. Végül egy orosz vitt át bennünket. Volt nekem egy nagy valutám, egy dobozban magammal vittem 50 darab varrótűt. Ebből nagyon sokat profitáltam, mert a varrótű hiánycikk volt az egész jugoszláviai idő alatt. Az internálótáborban ugyanúgy, mint a parasztoknál. Jó ötletnek bizonyult, mert kis helyen elfért. Az utolsó öt varrótűért átvittek bennünket egy motoros hadicsónakon. Az orosz katona még a nálam lévő zsebkezdőt is elkérte tőlem. Odaadtam. Jó üzlet volt. Megérkeztünk. Gyalog folytattuk az utunkat Szeged felé. Az egyik tanyánál kértünk egy kis tejet. Nem adtak. „Zsidóknak nem adunk semmit.” Ezzel fogadott a házam, hosszú-hosszú távollét után, ez volt az első magyar szó.

Megérkeztünk Szegedre. Kivel találkoztunk? Szalai Sándorral, orosz egyenruhában. Kovin előtt vagy 30 kilométerre még angol egyenruhában találkoztunk vele. Az angoloknak tolmácsolt, s nekem és Beöthy Ottónak is adott 50 dollárt, hogy ne legyen üres a zsebünk, ha megérkezünk. „Mi van veletek?” „Most érkezünk meg.” „Honnan?” Elmondtuk. „Gyertek be velem a városházára.” És szerzett állást, élelmet nekünk később.

Szentesen vállaltam állást a nyomdában, ahol a *Szenyosi Hírlap* metttörje lettem, majd szerkesztője, mert nagyon gyengécske legények voltak ott. Egyszer szólnak, hogy menjek ki egy patrujjal a Mautner-kastélyba, ahol a cigányok vertek tanyát, mert égetik a könyveket. Fűtenek velük. Rakjam őket szekérre, és vigyem be a volt úri kaszinóba. A könyvek között, amit beszállí-

tottunk, tíz kötet orosz könyvet találtunk. A kiadás dátumából következően érzésem szerint öt kötet első kiadású Puskin-, díszes Dosztojevszkij- és Tolsztoj-kötek. „Na – mondom a párttitkárnak, aki kiküldött –, ezt adjuk oda a városparancsnoknak ajándékba.” „Jó ötlet.” Kiderült, hogy a városparancsnok, Vaszilij Nemtudomkicsoda Odesszában irodalomtanár. Rettenően örült a könyveknek. Kérdezte: mit adjon nekem. „Adjon egy olyan írást, amely szabad mozgást biztosít az orosz csapatok között.” Írt valamit kézzel egy papírra, lepecsételte. Amikor Pestre érkeztünk, és elmentünk a szocdem pártba, amely akkor a Palace Szállóban székel, és ott megint találkoztunk a Szalaival – mint a külügyi osztály vezetőjével –, ő elolvasta a cédulát, amin az állt: „Igazolom, hogy Tibor Szántó a Vörös Hadseregnek olyan szolgálatokat tett, amelynek ellenében az ő számára hadtápvonalon belül és a megszállt területen is szabad mozgást kérek biztosítani. Pecsét.” Éjjel tizenkétkor is kimerészkedhettem az utcára ezzel a papírral, és ha jöttek a zöldsapkások – azok voltak a legveszedelmesebbek –, szalutáltak nekem, amikor elolvasták.

Az anyósomhoz mentem haza, ahol egy éjszakát töltöttem, majd elmentem az anyámhoz, aki épp aznap jött ki a gettóból. Nagyon boldog volt, hogy élek. (Amikor '52-ben meghalt, és elolvastam a naplóját, akkor bizony ott az állt, hogy ő igazándiból csak a Lajos fiát – a bátyámat – félti, mert az nagyon gyámoltalan emberke, én biztos feltalálom magam. Igaza is lett szégyenkémnek, mert őt Balfon agyonverték a Szerb Antallal egy napon.)

A feleségem az egész háborút a Dunántúlon dekkolta végig egy parasztszaládnál, mert a húga egy zalai parasztszalád ivadékához, egy suszterhez ment feleségül. Az ő szüleinél bújt a feleségem. Olyan teljesítményre voltam akkor képes, hogy gyalog mentem Zalasabarba Budapestről. Sok kaland után, oroszokkal viaskodtam, széltől házakban aludtam, legalább 300 kilométert gyalogoltam. Megérkeztem a faluba, ő nem volt otthon, a mezőn dolgozott. Kimentem utána, és amikor meglátott, rám szólt halkán, hogy ne menjek a közelébe, mert fél. A határon folytak már a harcok, áprilisban jártunk, az egész ország tudta, hogy fölszabadultunk.

Ő azt mondta, hogy ne menjek a közelébe, mert fél. S akkor azt gondoltam, hogy „hát így fogadsz?, hogy van ez?” Másnap a vagonok tetején, kalandos körülmények között hazajöttünk, de ez az élmény földhöz vert engem. Hazajöttem egy év távollét után Borból, és az fogad, hogy ne menjek a közelébe, mert úgy tudják a faluban, hogy őt Szűcsnek hívják és hajadon. „Akkor mi van?” – mondtam magamban. Hazajövök a pokolból, gyalogolok fél országon keresztül, és akkor ne menjek a közelébe, mert a faluban azt hiszik, hogy ő árja. *A nagyanyám kitárta volna a karját, és odarohant és átölelt és megcsókolt volna.* Ha egy egész világ regimentje is állt volna közénk. Ez az egész jelenet három pillanatot tartott.

És azóta sincs vége.